

Egyiptom, Törökország, Irán: az elvetélt „feltörekvés”

Egyiptom, Törökország, Irán: ennek a három közel-keleti országnak elvileg ma a „feltörekvő” országok sorában kellene szerepelnie. Hiszen a múltban – az európai kihívásra válaszolva – többször is próbálkozott a modernizációval, jóval a Dél országainak nagy többsége előtt. Egyiptom a XIX. században Mohamed Ali pasa idején, később Nasz-szer alatt (1952–1970), az ottomán Törökország a *tanzimat* (az állam modernizálását célzó reformok) időszakában, majd az Atatürki korban (1920–1945), Irán pedig az 1907-es forradalom után, illetve Reza Pahlavi uralkodása idején (1979-ig). A maguk módján mindannyian a XIX. és a XX. század tőkés perifériájához tartozó országok modernista átalakulásainak élvonalában álltak. Ma azonban e három állam egyikét sem lehet igazán – Kínához, Indiához, Dél-Koreához, Dél-Afrikához, Brazíliához, Argentínához s néhány más országhoz hasonlóan – „feltörekvőnek” nevezni. Mindhárom ország ugyanakkor jelentős, hasonló méretű lakosságot, egyenként kb. 80 milliós tömeget képvisel.

Mit is jelent a „feltörekvés”?

E kifejezést sokszor igen eltérő kontextusban szokás használni, többnyire anélkül, hogy értelmét közelebbről meghatároznák. Ezért pontosítanám, mit értek ama gazdasági, szociális, politikai és kulturális átalakulások együttesén, amelyek alapján egy állam, nemzet vagy nép „feltörekvéséről” beszélhetünk – olyan országok esetében tehát, amelyek (az általam meghatározott értelemben) periférikus helyzetbe kerültek a kapitalizmus világszisztemében.

A „feltörekvést” nem lehet a GDP (vagy az export) hosszabb időszakban (egy évtizeden túl) mért növekedési rátáján lemérni, ahogyan nem lehet a szerint sem számítani – ahogyan a Világbank, illetve a nyugati hatalmak „együttműködési” intézményeinek együttese, vagy a *mainstream* közgazdászok teszik –, hogy milyen szintet értek el az egy főre eső GDP előállításában.

A „feltörekvés” sokkal többet foglal magában: az ipari termelés tartós növekedését az adott országban, illetve ezen iparágak teljesítőké-

pességének és versenyképességének növelését világviszonylatban. Ezenkívül meg kell határozni azt is, mely iparágakról van szó, s hogy egyáltalán: mit értünk versenyképességen.

Ki kell zárunk a vizsgálatból a kitermelő ágazatokat (a bányászatot, a fűtőanyagok termelését), amelyek azokban az országokban, amelyek e tekintetben természet adta módon jól ellátottak, önmagukban képesek gyorsított ütemű növekedés előidézésére, anélkül hogy maguk után vonnák az ország termelő tevékenységének egészét. Az efféle „nem-feltörekvés” jellegzetes példáit nyújtják az Öböl országai, Venezuela, Gabon és más államok.

Figyelembe kell venni továbbá a szóban forgó gazdaságok termelő tevékenységének, illetve a termelőrendszer egészének versenyképességét is, és nem egyszerűen önmagukban venni néhány termelőegység produktivitását. Ugyanis a Dél országaiiban működő multik a termelés kihelyezésével vagy alvállalkozásba adásával olyan (transznacionális vagy önálló) helyi termelőegységeket állítanak fel, amelyek képesek exporttevékenységet folytatni a világpiacon, s így versenyképesnek minősülhetnek a szokványos közgazdasági megközelítés szerint. Mi viszont nem értünk egyet a versenyképességnek ezzel a csonkított fogalmával, amely szimpla empirikus eljárás terméke. A versenyképesség az egész termelőrendszert jelenti. De ehhez az is szükséges, hogy a termelés valóban *rendszer* gyanánt működjön, azaz hogy az adott gazdaság egymástól kölcsönösen függő termelőegységekből és ágazatokból álljon, tehát valóban rendszert alkosson. Ebben az esetben a rendszer versenyképessége különböző gazdasági és szociális tényezőktől függ, többek között a dolgozók oktatásának és képzésének általános szintjétől, vagy az ország gazdaságpolitikáját irányító intézményegyüttes hatékonyságától (adópolitika, vállalati jog, munkajog, hitel, állami támogatások stb.). Továbbá: az adott termelőrendszer nem redukálható a termelő és fogyasztási eszközöket gyártó iparágakra (persze, ezek hiánya azt jelzi, hogy szó sem lehet ilyen módon valóságos termelőrendszerről), hanem magába foglalja az élelmiszeripart és a mezőgazdasági termelést, s hasonlóképpen azokat a szolgáltatásokat is, amelyek a rendszer normális működéséhez szükségesek (így pl. a szállítást és a hitelt).

Egy valóságosan létező termelőrendszer azonban lehet többé vagy kevésbé „előrehaladott”. Értem ezen azt, hogy ipari tevékenységeinek együttesét kell minősíteni: „szokványos” termelésről van-e szó, vagy pedig csúcstechnológiákat képviselő ágazatról? Fontos az adott „feltörekvő” országot abból a szempontból is vizsgálni, hogy milyen mértékben képes előrehaladni a megtermelt értékek lépcsőfokain?

A „feltörekvés” fogalma tehát megköveteli a kérdés politikai és hollisztikus megközelítését. Egy ország csak akkor minősíthető „feltörekvőnek”, ha a hatalom által alkalmazott logika célja az, hogy kiépítsen és megerősítsen egy önmagára összpontosító gazdaságot (amely

ugyanakkor lehet kifelé nyitott), és ezzel megteremtse nemzetgazdasági szuverenitását. Ebben az esetben e többretű célkitűzés magában foglalja annak felismerését, hogy a szuverenitás a gazdasági élet minden aspektusát érinti. A többi közt olyan politikát is jelent, amely élelmezési szuverenitásának megerősítését szolgálja, illetve a saját természeti erőforrásai feletti ellenőrzést és ezek elérhetőségét saját területén túl is. Ezek a sokféle és egymást kiegészítő célok különböznek azoktól a célkitűzésektől, amelyekkel valamely „komprádor” hatalom szokott megelégedni: azaz csupán hozzáigazítani az adott ország növekedési modelljét a domináns („liberalizált-globalizált”) vilárendszer követelményeihez, az általa nyújtott lehetőségekhez.

A „feltörekvés” itt kínált definíciója mindeddig még nem szólt arról, milyen távlatba illeszkedik az adott állam és társadalom politikai stratégiája: kapitalista vagy szocialista perspektívába. Ezt a kérdést nem hagyhatjuk ki tárgyalásunkból, hiszen az, hogy milyen távlatot választanak az ország vezető osztályai, a „feltörekvés” sikere szempontjából jelentős pozitív, illetve negatív következményekkel jár. Ezzel kapcsolatban hadd szögezzem le: nem igaz, hogy egyes-egyedül az a választás hozhat sikert, amely kapitalista perspektívát követ, mondván, hogy ez lenne a „realista” opció, olyan út, amely kapitalista eszközökhöz folyamodik (a munkaerő ellenőrzéséhez és kizsákmányolásához, valamint a piac bizonyos mértékű szabadságához). Ám azt sem mondanám, hogy kizárólag egy radikális szocialista útválasztás (amely megkérdőjelezi a tőkés formákat, a magántulajdont, a munkaszervezetet, a piac ellenőrzését) lenne képes tartós eredményt hozni, és elősegíteni az adott társadalom haladását a vilárendszer keretében.

A „feltörekvést” szolgáló politikák és az azokat kísérő társadalmi átalakulások közötti viszony nem kizárólag e politikák belső következetességétől függ, hanem attól is, mennyire egészítik ki egymást (vagy éppen ütköznek egymással). A társadalmi küzdelmek – az osztályharc és a politikai konfliktusok – nem egyszerűen „illeszkednek” a „feltörekvést” szolgáló állami erőfeszítések logikájának eredményeihez, hanem részben meg is határozzák azokat. A folyamatban lévő kísérletek mutatják meg, mennyire eltérők, különbözők ezek az összefüggések, s mennyire hullámzóak.

A „feltörekvéssel” gyakran együtt jár az egyenlőtlenségek elmélyülése. Habár pontosabban kell ezek természetét meghatározni: olyan egyenlőtlenségekről van-e szó, amelyek egy törpe kisebbségnek kedveznek, vagy éppenséggel valamely jelentős kisebbségnek (pl. a középosztályoknak). Illetve: olyan körülmények közt valósulnak-e meg, amelyek a dolgozók többségének elszegényedését hozzák magukkal, vagy ellenkezőleg: a többség életkörülményeinek javulásával járnak együtt, még ha a munkabér növekedési rátája alacsonyabb is a rendszer előnyeit élvezők jövedelménél. Másképp mondva, az alkalmazott politikák adott esetben egybekapcsolják vagy elválasztják

egymástól a „feltörekvést” és az elszegényedést? A „feltörekvés” nem képez valaminő végleges és mozdulatlan állapotot, amely a szóban forgó országot jellemzné: egymást követő szakaszokból áll, amelyben az elsők sikerrel készíthetik elő a következőket, illetve fordítva: zsákutcába torkolhatnak.

Ugyanígy a „feltörekvő” gazdaság és a világgazdaság viszonya is állandó átalakulást mutat, más és más általános perspektívába illeszkedik: egyes esetekben kedvez a szuverenitás megerősödésének, máskor viszont annak ellenében hat, aszerint, hogy a társadalmi szolidaritás erősödésének kedvez, vagy ellenkezőleg, gyengíti azt. Ily módon, a „feltörekvés” nem egyenlő az exporttevékenység növekedésével és az adott ország így értelmezett megerősödésével. A kivitel növekedése ugyanis összekapcsolódik a (még pontosításra váró; a néptömegek vagy a középrétegek javát szolgáló) belső piac bővülésével, aminek következtében az export növekedése támogathatja, vagy éppenséggel gátolhatja a belső fogyasztás növekedését. A kivitel növekedése tehát gyengítheti, illetve erősítheti is a „feltörekvő” gazdaság viszonylagos autonómiáját a világrendszeren belül.

Ilyenformán nem lehet általános értelemben beszélni „feltörekvésről”, de általában modellekről (kínai, indiai, brazil, koreai modellről) sem. Konkrétan meg kell vizsgálni minden esetre nézve az adott „feltörekvési” folyamat egymást követő állomásait, feltárva erős pontjait és gyengeségeiket, s elemezni ellentmondásaik kibontakozásának dinamikáját.

A „feltörekvés” politikai, nem csupán gazdasági projektum. Sikereinek mértékét az adja, mennyire képes visszaszorítani azokat az eszközöket, amelyekkel a vezető tőkés centrumok képesek fenntartani uralmukat, annak ellenére, hogy a szokványos közgazdasági fogalmak szerint az adott „feltörekvő” ország esetleg sikereket könyvel el. A magam részéről ezeket az eszközöket akként határoztam meg, hogy ezek lehetővé teszik, hogy a domináns hatalmak ellenőrzésük alatt tartsák a technológiai fejlődést, a természeti erőforrásokhoz való hozzáférést, a globális pénzügyi és monetáris rendszert, az információ eszközeit, illetve a tömegpusztító fegyverekkel való rendelkezést. Azt a tézist is megfogalmaztam, miszerint ma a világban a *triász* (az Egyesült Államok, az Európai Unió és Japán) kollektív imperializmusa munkál, amely minden lehetséges eszközzel meg kívánja őrizni a maga privilegizált pozícióit a Föld feletti uralma terén, s megakadályozni a „feltörekvő” országokat, hogy dominanciájukat megkérdőjelezzék. Arra a következtetésre jutottam, hogy a „feltörekvő” országok céljai szembe találják magukat az imperialista triász stratégiai célkitűzéseivel, s hogy e konfliktus élességének mértékét az határozza meg, hogy mennyire radikális az egyes „feltörekvő” országok részéről a centrum privilegiumainak megkérdőjelezése.

A „feltörekvés” gazdasága nem választható el tehát az érdekelt országok nemzetközi politikájától. Igazodnak-e a triász politikai-katonai

koalíciójához? Elfogadják-e ezzel a NATO által alkalmazott stratégiákat? Vagy ellenkezőleg: megpróbálnak velük szembeszegülni?

Az alábbi fejtegetések a Törökország, Irán és Egyiptom által a távoli és a közelebbi múltban végrehajtott „feltörekvési” kísérletek kudarcával foglalkoznak. Azzal, hogyan akadályozták meg az imperialista hatalmak intervenciói ezeket a kísérleteket, illetve hogyan gyengült meg ellenállási képességük; valamint a jelenleg uralkodó helyzetben levő osztályok felfogásával, amely kérdéssé teszi e három ország felzárkózásának perspektíváját. Elemzésem természetesen az imént kifejtett felfogásom kereteit követi.

Törökország

Vajon „európai” ország-e Törökország? Az e kérdés körüli viták végletesen polemikusak, és ezért nincs vajmi szilárd, tudományosan megalapozott bázisuk. Ami fontos, az az, hogy az ország vezető osztálya igen régtől ekként tekintett önmagára, egészen az oszmán korig, sőt már 1453-ban is, midőn II. Mehmed (Konstantinápoly meghódítója) állítólag azon gondolkodott, hogy kikiáltatja magát Bizánc/Konstantinápoly ortodox keresztény császárává, de aztán lemondott erről, miután megértette, hogy katonái, akik az iszlám zászlaja alatt harcoltak (mint „gázik”, azaz hódítók) ezt nem fogadnák el. Mindazonáltal az ottomán Törökország már a XIX. században megkezdte államszervezetének reformját, a *tanzimatot* (az „átszervezést”, a „peresztrojkat”, mondhatnánk), aminek célját kerek pereg megfogalmazták: Törökországot „európai” országgá tenni. Hogy az ottomán/török társadalom állapota valóban lehetővé tette-e ezt az irányvételt, illetve az a tény, hogy a haladás ténylegesen alig volt észrevehető, nos, ezek olyan kérdések, amelyeket jó pár történész elég sokszor felvetett már.

A XIX. század végén számos ottomán (török és egyéb) értelmiségi és politikus megpróbálta összegezni az elért eredményt, s mivel elégtelennek találta, az ütem felgyorsítása érdekében megszervezte a maga „ifjútörök” mozgalomát. Az ifjútörökök megszabadultak a tehetetlen szultántól, azt azonban nem tartották elképzelhetőnek, hogy felszámolják a kalifátust/szultanátust vagy megszüntessék az állam oszmán/imperialista természetét, vagyis feladják a *Masrek*, az Arab-Kelet ellenőrzését. A modern európai népek nacionalista eszméit visszhangozva mégis elhatározták, hogy ezentúl önmagukat nyíltan törököknek, nem pedig ottománnak nevezik.

Az 1914–18-as háború olyan körülményeket teremtett, amelyek lehetővé tették, hogy az ifjútörök projektum nyíltan megfogalmazódjon. Megvalósítására Musztafa Kemal (Atatürk) vállalkozott. Az arab tartományok elvesztése, a kalifátus/szultanátus megszüntetése, valamint az antanthatalmak intervenciója elleni háború megnyerése után az új

Török Köztársaság elképzelhetőnek tartotta, hogy elinduljon a sikeres európaizálódás útján.

Ez vitathatatlanul a „feltörekvés” terve volt. De hozzá kell tenni, hogy a kor feltételeinek megfelelően képzelték el: a társadalom kapitalista átalakításának útján. A hatalom birtokában elegendőnek hitték az átalakulás pusztá akarását. Annak megértése, hogy a globalizált kapitalizmus logikája – a centrum és a periféria viszonya, a globális rendszerbe foglalt partnerek polarizált együttélése – ezt lehetetlenné teszi, akkoriban teljes mértékben hiányzott még. Mégis az a tény, hogy az Atatürk-projektum kivitelezése időben egybeesett az orosz forradalommal, felvethette volna annak gondolatát, hogy a kapitalista út problémát jelenthet. Atatürk és elvarárai azonban nem gondoltak erre, s a kor török kommunistái sem láttak még tisztán e kérdésben.

A társadalmi realitás érvényesült tehát, s alakította ki az új „feltörekvési” kísérlet útját. Hogy a dolgot megértsük, tudnunk kell – anélkül, hogy a valóságos feltételeket túlságosan leegyszerűsítsük –, hogy az 1924-es Törökországban „burzsoázia” a szó valódi értelmében még csupán embrionális állapotban létezett. Volt azonban egy jelentős, értelmiségiekből, államférfiakból (nők akkoriban nem jöhettek még szóba) és sarzs katonákból álló osztály, amely képes volt egymaga vállalni az ország vezetésének felelősségét. Ez az osztály az ország nyugati részében – Isztambulban, Drinápolyban, Szmírnában – regrutálódott, s *Ruméliából* valóknak, *ruméliaiaknak* nevezték őket (illetve nevezték önmagukat); a szó töve „Rum” (Róma, azaz Bizánc) megfelelően utalt kulturális törekvéseikre. A kelet – Anatólia – ezzel szemben tisztán paraszti terület volt. A kor törökjei egyfelől ruméliaiaknak tekintették magukat, tehát „civilizáltaknak” („európaiaknak”), másfelől anatóliaiaknak, vagyis alig civilizált szegény nyomorultaknak. A ruméliaiak világiak voltak, sőt sokan közülük ateisták is, az anatóliai parasztok viszont magától értetődően nem lehettek mások, mint hithű muszlimok.

A ruméliai/atatürkista vezető osztály nacionalista volt, a szó türelmetlen és sovíniszta értelmében. Sohasem volt hajlandó elismerni az örmény genocídium tényét, még azt a visszataszító bánásmódot sem, amelynek a néhány megkímélt, erőszakkal iszlamizált és diszkriminált örmény gyermeket alávetették, s ugyanez volt a helyzet a kurdok, vagy a *Hatay* tartományban élő arabok helyzetével kapcsolatosan is. Az ankarai kormányok mindegyike – beleértve a mai iszlamistákat – részese ennek a sovíniszta vonalnak. Miközben az „arab” politikai iszlám ideológusai oly mértékben privilegizálják az iszlám identitást, hogy minden más azonosság létét (legyen az például arab vagy *amazight* [berber]), egyszerűen tagadják („Nem vagyunk sem algériaiak, sem arabok, sem berberek, hanem muszlimok vagyunk” – hangoztatják ezek az ideológusok), a török politikai iszlám mint ilyen határozza meg önmagát (aki török – a kurd nem is létező kategória –, az muszlim, ám így egyszersmind török is).

Ilyen körülmények között a fejlődés és a modernizálódás egyetlen elképzelhető és lehetséges modellje gazdasági téren egy államkapitalista modell lehetett, politikailag pedig egyfajta felvilágosult despotizmus. Bár a néptömegek, a parasztok vagy a városi lakosok nem követelték gyakorlati alkalmazását, mindaddig, amíg a modell kibontakozása tényleges haszonnal járt számukra – nem annyira az életszínvonal érezhető javulása miatt, mint inkább azért, mert gyermekeik iskoláztatásával némi esélyük nyílt a társadalmi ranglétrán való előmenetelre –, a felvilágosult despotizmus az érintett népesség szemében kétségtelenül legitimnek tűnt. S ez még inkább így volt, amikor hangoztatott antiimperialista magatartással kapcsolódott össze.

Éppen emiatt szakadt el később a török „feltörekvési” kísérlet az arab országok hasonló kísérleteitől. Ez utóbbiak esetében – mint látni fogjuk a nasszeri Egyiptom példáján – az imperialista hatalmak a nemzetállami hatalmi erők ellen szisztematikusan léptek fel. Ilyesmi sohasem fordult elő a török rezsimiek esetében – ami egyszerre képezte ezek erejét és gyengeségét.

Az akkor még kemalista Törökország már 1945-ben állást foglalt a nyugati szövetség mellett, a szovjet fenyegetéssel szemben (amire szerencsétlen módon okot is adott Sztálin 1945-ös követelése Karsz és Ardahán, valamint a Boszporusz státuszával kapcsolatban). Törökország a NATO egyik alapító tagja lett – akkor, amikor a szövetség tagjaitól még nem követeltek semmilyen demokratikus elkötelezettséget.

A kemalista államkapitalizmus kifáradása lehetővé tette a szövetséges (és nem ellenséges) Egyesült Államoknak, hogy bevonja Törökországot a háború utáni globalizált kapitalizmusba. Washington „tanácsokkal” látta el Ankarát, s olyan „választásokat” fogadtatott el, amelyek 1950-ben Mendereszt állították az ország élére. Menderesz választási győzelme a ruméliai-kemalista elit kárára s az anatóliai parasztság javára változtatta meg az erőviszonyokat. Menderesz elsősorban a gazdag anatóliai parasztok új osztályára támaszkodhatott, amit a mezőgazdaság mégoly szerény fejlődése hívott életre. Elkezdődött a ruméliai-kemalista elit privilégiumának visszavétele, s ez csak mélyült az idő haladtával. Az új modell ugyanis, amelyet az Egyesült Államok, a Világbank és a többiek vetettek be és támogattak, *kapitalista mezőgazdaság* kifejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Ennek haszonélvezője azonban, a gazdag parasztok osztálya muszlim maradt, s mint ilyen, szembehelyezkedett a kemalista állammal. Fokozatosan és mind teljesebben érvényesült Törökország „komprádor” típusú fejlődése: tőkés mezőgazdaság, nyitás az ipari alvállalkozások előtt, az eredetileg államkapitalista szektorok privatizálása s az anatóliai szegényparaszttok tömeges emigrációja mint biztonsági szelep stb. Az üzletemberek új osztálya, akiket összekötött a komprádor típusú fejlődés, amelynek nyertesei voltak, most már elsősorban a gazdag anatóliai parasztság gyermekei közül regrutálódott.

Politikai téren a kemalizmus utolsó védelmezője, a hadsereg, vereségtől vereségig haladt (annak ellenére, hogy két ízben sikerült helyreállítania diktatúráját), mindaddig, amíg néhány esztendővel később az anatóliai török politikai iszlám – mint a társadalom immár vezető ereje – nem érvényesítette hatalmát.

Ez a fejlődési vonal – amelyet újra-komprádorizálódásnak (re-compradorisation) nevezek, és amely véget vetett a kemalista „feltörekvési” projektumnak – a legfontosabb mozzanat: a NATO-hoz való tartozás folyamatosságával és megerősítésével, vagyis az imperialista triász stratégiáinak támogatásával jár együtt. Ebben az értelemben mondtam, hogy Törökország a „Közép-Kelet Kolumbiája”. S ha ezzel kapcsolatban bárkinek illúziói lennének, hadd utaljak arra, hogyan foglal állást Ankara a mai szíriai válsággal kapcsolatban.

Az Egyesült Államok török szövetségese természetesen továbbra is az Európai Unióhoz való csatlakozás jelöltje marad, hiszen semmiféle ellentmondás sincs – sőt, inkább egyezés áll fenn – az Unióhoz és a NATO-hoz tartozás között. Az „európaivá” válás projektje – amely azt az illúziót táplálja, hogy az új Törökország továbbra is a kemalizmus örököse lenne – reális, bár alárendelt kérdés. Az a tény, hogy az Európai Unió különféle politikai erői közül egyesek óhajtják, míg mások elvetik a törökök felvételét, s az, hogy a különböző állásfoglalásokhoz különböző viták kapcsolódnak („muzulmán” ország a „keresztény” Európában? – soha!), ugyancsak reális kérdéseket vet fel, ám mindez mégis csak másodlagos ügy. A mai Törökország „komprádorizálódása” (ami a „feltörekvés” antinómiaja) végül is lehúti az „európaizálás” híveinek lelkesedését. Vajon Törökország ismét fel fogja-e fedezni „közép-keleti” mivoltát, vagy esetleg „turániságát”? S vajon mivel járna egy effajta irányváltás?

Törökország aktív szerepet játszik a Közép-Keleten. Ám úgy lép fel mint az Egyesült Államok szövetségese, s nem mint autonóm, „feltörekvő” hatalom. Ez persze nem újdonság. Annak idején Törökország volt a centruma a Bagdadi Paktumnak, amelyet Nasszer, majd az 1958-as iraki forradalom is elutasított. Törökország Izrael katonai szövetsége volt, és az is maradt. Jelenleg is Washington érdekében avatkozik be Szíriában. Vagyis Törökország valóban a „Közép-Kelet Kolumbiája”. Az európai elutasítás turáni alternatívája 1918-ban már egyszer kirajzolódott; akkor ezt a kalandot Enver pasa kísérelte meg, s a Szovjetunió megalakulása vetett véget e kissé örült ambícióknak. Most úgy tűnik, a Szovjetunió összeomlása az, ami esetleg hamvaiból újjáéleszti. Ám Törökország ilyen körülmények közt sem képes egyéb funkciót betölteni, mint az alárendelt szövetséges szerepét gazdálja, az Amerikai Egyesült Államok stratégiájának szolgálatában.

A Dél országokban jelen lévő vezető politikai erők magatartása határait tekintve nem közömbös gazdasági fejlődésük orientációjára nézve.

Betago lódásuk az imperializmus geostratégiájába természet szerűen összekapcsolódik a gazdasági komprádorizálódás követelményeihez való igazodásukkal, ami a „feltörekvés” egyenes antinómia ja. A török politikai iszlám – éppúgy, mint az arab országok vagy Pakisztán politikai iszlámja – szociális szempontból reakciós jellegű: nyíltan a munkás- és paraszti küzdelmek ellenfeleként lép fel. Emiatt tolerálják a nyugati kormánykörök, amelyek mindig készek „demokratikusnak” minősíteni gyakorlatukat.

A „feltörekvő” országoknak elkerülhetetlenül szembe kell kerülniük az uralkodó imperializmussal, akkor is, ha ez a konfliktus óvatos marad, s intenzitása országonként, illetve időszakoktól függően változik. De megfordítva: vajon ahhoz, hogy potenciálisan „feltörekvők ké” váljanak, elegendő-e, ha az imperialista hatalmak ellenfélként kezelik őket?

Irán

Irán régi és nagy nemzet, amely büszke történelmére, s amely igen korán válaszolt az európai (angol és orosz) fenyegetésre. Már 1905–1907-ben forradalmat robbantott ki a hanyatló Kádzsár-dinasztia ellen, amely képtelen volt ellenállni a külföldi nyomásnak. Az iráni alkotmányos forradalom a Közel-Kelet történetének első ilyen jellegű mozgalma volt, megnyitva Irán előtt a modernitás korát. Mi több, azok az értelmiségiek, akik az orosz Kaukázusban, a bolsevizmust megszü lő OSZDMP-ben (Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt) nevelődtek, jelentős szerepet játszottak ebben a forradalomban, s emiatt az iráni élcsapat más országokhoz képest pontosabb képet alkothatott a küzdelem tétjéről és arról, hogyan fonódik össze az imperialista uralom a belső, régi („feudális”) kizsákmányoló osztályok helyi hatalmával.

Mindez sajátos vonásokkal ruházta fel a *Pahlavi klán* 1921-ben keletkezett hatalmát (noha Reza csak 1926-ban lett Irán sahja), amely bár szociális állásfoglalásaiban reakciós volt, nemzetközi téren nem volt hajlandó az uralkodó erők lakájává lenni. Reza sah 1928-ban felszámolta az európai hatalmak által kikényszerített, egyenlőtlen „kapitulációs” rendszert. Működőképes központi államhatalmat teremtett, amely véget vetett a hagyományos törzsi rendszer időszakának. Magánjogi kódexet léptetett életbe, megszervezte a nemzeti hadsereget, létrehozta a csendőrséget és rendőrséget, bevezette a kötelező katonai szolgálatot, és megszervezte az állami postaszolgálatot. Utak, vasutak épültek, létrejött az első valódi, a papságtól független állami iskolarendszer fiúk és lányok számára. Az állam kezdeményezésére létesültek az első ipari létesítmények, textilüzemek, konzerv- és cukorgyárak. Irán azonban nem nyúlt Nagy-Britannia érdekeltségeihez (különösen a kőolajtermelés területén), s a hatalom antikommunistának vallotta magát (az 1931-es törvény megtiltotta a „kommunista” eszmék

terjesztését). Reza sah nácibarát szimpátiái majd arra kényszerítik a szövetségeseiket (az angolokat és a szovjeteket), hogy lemondassák, és fiát, Mohammed Rezáat állítsák helyébe.

Annak hosszú távú hatását, hogy a Szovjetunió jelen volt Irán és északi felében a második világháború éveit alatt, és segítette az autonóm Azerbajdzsán és Kurdisztán megteremtésében; létrejött a *Tudeh*, egy erőteljes antiimperialista és szocialista párt Iránban; az ország háború utáni első miniszterelnöke, Moszadek 1951-ben nacionalista álláspontot foglalt el, és államcsínyre merészelt a kőolajipart – mindezt nem tudta semmissé tenni a CIA által támogatott államcsíny, amely Mohamed Reza sahnak lehetővé tette, hogy fordítson az irányon, s Irán a nyugati táborhoz csatlakozzon.

Hogy szembeszállhasson az Iránban erős demokratikus, nacionalista és haladó erővel, Mohamed Reza sah 1962-ben „fehér forradalmat” indított el, amely nemzetközi vonatkozásban „semleges” pozíciójúnak tüntette fel magát. Kétségtelen, hogy az agrárreform nem volt igazi reform, amennyiben nem csökkentette jelentősen a nagybirtokosok hatalmát és gazdagságát – még ha ösztönözött is a modernizálásra –, viszont elősegítette egy újgazdag parasztság felemelkedését. Ehhez járult még a szokások modernizálódása (különösen, ami a nők helyzetét illeti), illetve a közoktatás területén végbement fejlődés. Ebben a helyzetben Irán „semleges” pozícióját – a Szovjetunióhoz és Kínához való közeledését (1965-ben, majd 1970-ben), a kőolaj feletti ellenőrzés visszaszerzését (1973-ban) – a nyugati hatalmak elfogadták, annál is inkább, hogy más lehetőség, kedvezőbb alternatíva nem kínálkozott számukra. A szélsőségesen elnyomó rezsim (amit a SZAVAK – a politikai rendőrség – által véghezvitt rémségek testesítettek meg) a reakciós társadalmi rendszer fenntartásának egyedüli garanciája volt.

Egyidejűleg a Tudeh párt lemondott eredeti radikális álláspontjáról, és a sah reformjainak támogatójává vált, ahogyan később Khomeini rezsimjéhez is csatlakozott, amivel azonban mindinkább elveszítette hitelét a tömegek és a forradalmi értelmiség körében. Végül soron Mohamed Reza sah projektuma, bár valóban az ország „feltörekvésért” szolgáló terv volt, kapitalista keretek között (részben, mondhatni, államkapitalista keretek között) valósult meg. Korlátai és önellentmondásai éppen ennek az opciónak a következményei voltak.

A rendszer tehát megőrizte komprádor jellegét, amelyet tovább erősített a kőolajból származó jövedelem. E jövedelem kedvezett a könnyű importnak, amely pusztító konkurenciát jelentett a nemzeti ipar (textilipar, cementgyártás) számára. A mezőgazdaság is szenvedett az amerikai gabonafelesleg tömeges importjától, amely a száraz éghajlatú, hagyományos gabonatermesztő körzetekben parasztok százezreit taszította nyomorba. Mohamed Reza ugyanakkor tartott valódi nemzeti burzsoázia kialakulásától, s inkább támaszkodott a konzervatív,

tradicionalista kereskedő polgárságra. Azáltal, hogy a rendőri erőszak szétverte a Tudeh pártot, miközben a párt maga opportunizmusba süllyedt, politikai úr keletkezett, ami utat nyitott egy új, a rendszert látszólag megkérdőjelező erő előtt, amely a síita mollahok és vezetőjük, Khomeini ajatollah körül szerveződött.

Az ebből kialakult, 1979 óta áll fennálló iszlamista rendszer ilyenformán továbbra is hordozza belső ellentmondásait. E rendszer alapját tekintve – ami az „újjaépítendő” társadalommal kapcsolatos felfogását illeti – mélyen reakciós, nemcsak kulturális téren (a nők elfátyolozása stb.), hanem gazdaság- és a szociálpolitikájában is. Támaszát alapvetően két reakciós társadalmi osztály adja: a „bazar”, vagyis a hagyományos arculatú kereskedő burzsoázia és az úgazdag parasztság. A rendszer megörökölt egy részlegesen államkapitalista rendet, amelyet a sah diktatúrájához csatlakozott „technokraták” igazgatnak. E tekintetben a mostani rezsím nem tett egyebet, mint azt, hogy a „civil” igazgatást egy, a papság kezében álló igazgatással cserélte fel. Mindenütt ott találjuk a mollahokat, akik természetesen gazdagodnak, anélkül hogy egységes rendszerbe próbálnák foglalni a sah modernizációs tervét – amely tehát egyházi emberek által kontrollált projektummá vált –, amit egyébként önnön korlátai és ellentmondásai is gyengítenek. Ezzel párhuzamosan, minthogy a sah rendszere („semlegességet” imitáló gesztusai dacára) „nyugatbarát” volt, az új rezsím magára agathatta a nyugatellenességgel vegyes imperialistaellenesség rongyait.

A zavar tehát totális. Ez magyarázza, hogy számos nyugati elemző szerint az iráni rendszer „modernistának” nevezhető („modernista iszlámról” beszélnek). Bizonyítékul olyan tényleges változásokra hivatkoznak, amelyek jelentése, értelme azonban más. A nők házassági kora valóban nőtt, s egyre több nő tényleg dolgozik, sőt felelős pozíciókat is betölt. Ezekkel a változásokkal azonban (az Öböl-államok kivételével!) a Dél más országaiban éppúgy találkozunk, mint Északon (hiszen a világ természetesen mindig „változik”). A modernitáshoz azonban – nem szólva az emancipációról – ennél jóval többre van szükség.

Washington reakciójának – az amerikaiak mindvégig támogatták a sahot – önmagában is volt alakító szerepe a – természetesen nacionalista – iráni magatartás kiformalódásában. A Fehér Ház úgy vélte, mozgósítani tudja Teheránnal szemben akkori szövetségését, Szaddám Huszein Irakját, amely 1980-tól tíz évig tartó gyilkos és értelmetlen háborúba bocsátkozott Iránnal. Egy „arab” tábor létrehozása Washington égiske alatt (az Öböl-államok Irakot támogatták) „ösinek” mondott ellenségeskedéshez vezetett (a síita) Irán és a (többségükben szunnita) Öböl menti államok között. A valóságban nem létezik efféle, a térség történetét immanens valóság gyanánt végigkísérő, állandósult ellentét. De persze az általánossá vált elhülyülésnek köszönhetően ilyen *látszat* keletkezhet – ezen munkálkodnak a különféle reakciós és elmaradott iszlamista államok.

Ebben a helyzetben (az iszlamista, síita, khomeinista) Irán a nyugati hatalmak ellenfelévé vált, amit pedig nem akart. A khomeinista Irán az ország gazdaságát a piac és a létező kapitalizmus egyszerű szabályai segítségével kívánta igazgatni, vagyis függő kapitalista módon. Nem lett volna nehéz *modus vivendit* kialakítania a helyi rendszer és a domináns globalizált kapitalizmus között. A mollahok – s közülük különösen az ún. „reformátorok” – törekedtek is erre. Az Öböl azonban mindent elkövetett, hogy zátonyra futtassa próbálkozásait, s erre ösztönözték Washington is.

Teherán atomenergia-politikája azután csak tovább mérgezte a légkört. Márpedig itt nem a khomeinista rezsim valamilyen újdonsült kezdeményezésével van dolgunk. Ezen az úton Mohamed Reza sah indította el az országot, s ezt akkoriban Washington egyáltalán nem ellenezte. A khomeinista rezsim csupán folytatta ezt a politikát – amit akkor sem lehetne kifogásolni, ha feltételeznénk, hogy a békés célú felhasználás paravánja mögött katonai alkalmazás szándéka áll. Valójában semmi nem indokolja ugyanis, hogy elfogadjuk Washington és NATO-szövetségeseinek álláspontját az atomfegyverek „prolifrációjával” kapcsolatban. Ezt ugyanis csak akkor minősítik veszélyesnek, ha az imperialista hatalmak valamelyik potenciális ellenfele kíván szert tenni atomfegyverre. Az Izrael elképesztő méretű nukleáris felfegyverkezését övező csend kettős mérce meglétéről árulkodik, ami e kérdésben a nyugati hatalmak ítélkezését jellemzi. Ha az atomfegyverek felszámolása elkezdődne (s ez nagyon is kívánatos lenne), csakis akkor valósulhatna meg, ha abban az országban kezdődne el, amely leginkább fenyegeti Földünket – magában az Egyesült Államokban. Ehelyett a Nyugat Iránnal szemben lép fel fenyegetéssel, s erre a célra mozgósítja tel-avivi csahosait is.

A helyzet annál is bonyolultabb, mert Irak amerikai megszállása és az afganisztáni háború megfeneklése nem járt a Washington által elvárt eredményekkel. Igaz, Irakot lerombolták, s nemcsak államát (amely gyakorlatilag négy részre szakadt: egy szunnita, egy síita meg egy egyes és egy kettes számú kurd részre!), hanem társadalmát is, amelynek, a megszállók parancsára, többek között valamennyi tudományokban jártas káderét meggyilkolták. De Irak elpusztítása egyúttal eszközt adott Teherán kezébe, amely, ha kell, mozgósítani tudja („síita”) barátait. Hogy megkerülje a problémát, Washington elhatározta, úgy fogja meggyengíteni Iránt, hogy megsemmisíti annak regionális szövetségeseit, mindenekelőtt Szíriát!

Mindez csak azt igazolja, hogy az Irán és az Egyesült Államok közötti ellentét valódi konfliktus. De ez a tény mit sem változtat a feltett kérdésen: vajon Irán ténylegesen a „feltörekvés” útján halad-e? Válaszom egyértelműen nemleges: Irán gazdasági rendszerének alakulásában semmi sem enged arra következtetni, hogy az ország letérne a „lumpenfejlődésről”, amelybe a khomeinista-iszlamista politika zárta. Ahhoz,

hogy egy ország „feltörekvőnek” minősüljön, nem elegendő, hogy az imperialista hatalmak ellenfelüknek tartsák.

Egyiptom

Egyiptom volt a globalizált kapitalizmus perifériájához tartozó országok között az első, amely megpróbált a „feltörekvés” útjára lépni. Mohammed Ali – jóval Japán és Kína előtt, már a XIX. század elején – kidolgozott és mozgásba hozott egy olyan tervet, amely Egyiptom és közvetlen arab-keleti szomszédjainak megújulását célozta. Ez az erőteljes kísérlet a XIX. század kétharmadán végigvonult, s csak később, az 1870-es években, Iszmail *kedíve* (alkirály) uralkodásának második felében múlt ki fokozatosan. A kudarc elemzése során nem feledkezhetünk meg az akkori első számú ipari tőkés hatalom, Nagy-Britannia erőszakos agressziójáról. Két alkalommal, 1840-ben, majd az 1870-es években, a kedívei Egyiptom pénzügyeinek ellenőrzés alá vételével, végül katonai megszállással (1882) Anglia kitartóan követte célját: a modern Egyiptom kiemelkedésének megakadályozását.

Kétségtelen, hogy Egyiptom törekvése a kor által meghatározott korlátokba ütközött, hiszen természetesen olyan feltörési kísérletről volt szó, amelynek a kapitalizmus keretében és a kapitalizmus útján kellett kifejlődnie, szemben a második egyiptomi kitörési kísérlettel (1919–1967), amelyre majd még visszatérek. A kudarcban bizonyára szerepet játszottak a projektummal összefüggő társadalmi ellentmondások is, azok a politikai, ideológiai és kulturális felfogások, amelyek alapján a terv megfogalmazódott. Mégis, az imperializmus agressziói nélkül, ezek az ellentmondások valószínűleg leküzdhetők lettek volna, ahogyan azt a japán példa is jelzi.

A „feltörekvésében” vereséget szenvedett Egyiptomot közel negyven éven át (1880–1920) a leigázott periféria státusába szorították, és belső rendszerét úgy alakították át, hogy modellül szolgálhatott a kor kapitalista/imperialista tökefelhalmozásának. A *kikényszerített visszafejlesztés* az ország termelőrendszerén túl annak politikai és szociális struktúráit is sújtotta, és arra is irányult, hogy szisztematikusan felerősítse a múlthoz tartozó, reakciós ideológiai és kulturális elemeket, annak érdekében, hogy az országot alárendeltségi státusában megtartsák.

Egyiptom – azaz Egyiptom népe, elitjei s a nemzet, amelyet képvisel – soha nem fogadta el ezt a státust. E konok elutasítás volt a forrása a második „feltörekvő” mozgalomnak, amely a következő fél évszázadban (1919–1967) bontakozott ki. Ez a korszak ugyanis, szerintem, egybefüggő harcok és előretörések időszaka volt. A cél hármas volt: demokrácia, nemzeti függetlenség és társadalmi haladás. Ez a három célkitűzés – még ha korlátozott s néha zavaros megfogalmazásban is –

elválaszthatatlan volt egymástól. Ezen értelmezés szerint, a Nasszer által elindított kristályosodási periódus (1955–1967) csupán utolsó fejezete volt azoknak a küzdelmeknek, amelyeket az 1919–1920-as forradalom elindított.

A *Wafd Párt** 1919-es megalakításával az Egyiptom emancipációjáért folytatott fél évszázados küzdelemben a hangsúly – az alkotmányos demokrácia polgári formájának elfogadásával és a függetlenség újbóli kivívásával – a politikai modernizációra helyeződött át. Az ekkor elképzelt demokratikus forma lehetővé tette egy laicizáló, világias (ha nem is radikálisan világi) fejlődés kibontakoztatását (amit a párt zászlója jelképezett, együtt megjelenítve a félholdat és a keresztet – ez most, a 2011-es tüntetéseken ismét föltűnt). A koptok, az egyiptomi keresztények számára lehetővé vált, hogy a muszlim többség „normális” választásokon megválassza őket, sőt magas állami funkciókba kerüljenek anélkül, hogy ez bármilyen problémát okozott volna. A brit hatalom – a királyi udvar, a nagybirtokosok és a gazdag parasztok által alkotott reakciós blokk aktív támogatásával – mindent megtett azért, hogy a wafdista Egyiptom által elért demokratikus vívmányokat fölszámolja.

Ismail Szidki pasa diktatúrája az 1930-as években (az 1923-as demokratikus alkotmány megsemmisítését követően) szembe találta magát a diákmozgalommal, amely ekkor az antiimperialista, demokratikus küzdelmek élcsapata volt. Nem véletlen, hogy a kirajzolódó veszély csökkentése érdekében a brit nagykövetség és a királyi palota aktívan támogatta a *Muszlim Testvériség* létrehozását (1927), amely „iszlamista” nézetekből táplálkozott, mégpedig annak „szalafista” (a múlthoz ragaszkodó), wahabita, *Rasid Rida*** által megfogalmazott változatából, azaz az új „politikai iszlám” legreakciósabb (antidemokratikus és társadalmihaladás-ellenes) irányzatából. Ám midőn Mussolini hozzáfogott Etiópia meghódításához, és egy új világháború lehetősége rajzolódott ki, London kénytelen volt engedelményeket tenni a demokratikus erőknek: 1936-ban beleegyezett a Wafd Pártnak a hatalomba való visszatérésébe, s ugyanebben az évben megkötötte a brit–egyiptomi szerződést a Waffdal, mely ekkorra már maga is „bölcsebbé” vált.

* Az első világháború után az ország függetlenségének elismertetésére Európába utazó egyiptomi *delegáció*ból (wafd = delegáció) megalakult nacionalista, polgári párt. (A szerk.)

** Mohamed Rasid Rida (1865–1935): az iszlám reformmozgalmat elindító Dzsamal ed-Din al-Afghani és Mohamed Abduh tanítványa, aki szerint a muszlim „újjaszülést” (Nahda) a vallási szempontból más muszlim népek felett álló arabok vezetésével, egy arab kalifátus keretei között kell megvalósítani. Élete végén e cél megvalósítójaként tekintett a felemelkedő szaúdi-wahabita monarchiára. (A szerk.)

A dolgok erejénél fogva, a második világháború sajátos zárójelet képezett. De a küzdelem már 1946. február 21-én újraindult: létrejött a diákok és a munkások blokkja, amelynek radikalizmusát a kommunizták és a munkásmozgalom színre lépése is erősítette. A London által támogatott egyiptomi reakció erre újfent erőteljes választ adott: mozgósította a Muszlim Testvériséget, amely támogatta Szidki pasa második diktatúráját. A haladó mozgalmat azonban nem lehetett elfojtani: a Wafd újra kormányra került, s felmondta az 1936-os szerződést. Az ekkor még megszállva tartott Szezei-csatorna térségében gerillaharc kezdődött. A megújult mozgalmat azonban félbeszakította az 1951-es kairói tűzvész, amelyben a Testvériség is érintett volt.

A *Szabad Tisztek** első államcsínye (1952), s különösen a második, amely Nasszer felülkerekedését eredményezte (1954), egyesek szerint „megkoronázta” a folyamatos küzdelmek korszakát, mások szerint viszont véget vetett neki. A nasszerizmus az egyiptomi ébredés általam javasolt olvasatát sajátos, új ideológiai diskurzusra cserélte, s az 1919 és 1952 közötti évek történetét „lenullázva”, az „egyiptomi forradalmat” 1952 júliusára vezette vissza. Sok kommunista szembeállt ezzel a beállítással, és az 1952-es és 1954-es puccsokra úgy tekintett, mint amelyek a demokratikus mozgalom radikalizálódásának megfékezését célozták. Nem is tévedtek, ha figyelembe vesszük, hogy a nasszerizmus antiimperialista projektumként valóban csupán Bandung (1955. április) után kristályosodott ki. A nasszerizmus ezután megvalósította mindazt, ami tőle tellett: nemzetközi síkon határozott antiimperialista álláspontra helyezkedett (csatlakozott a pánarab és pánafrikai mozgalmakhoz), s hozzálátott egy sor haladó (noha nem „szocialista”) társadalmi reform megvalósításához. Mindezt „felülről”, s nem csupán „demokrácia nélkül” cselekedte (elvitatva a népi osztályok jogát ahhoz, hogy a maguk erejével és önmaguk számára szerveződjenek), hanem „eltörölte” a politikai közélet minden formáját.

Az így keletkezett űr betöltésére a politikai iszlám vállalkozott. A nasszeri korszak rövid tíz év alatt (1955–1965) kimerítette a benne rejlő lehetőségeket. Kifulladásra lehetővé tette, hogy az imperializmus, amelyet most már az Egyesült Államok képviselt, megtörje a mozgalmat, s e cél érdekében mozgósítsa regionális katonai instrumentumát, Izraelt. A fél évszázadnyi felívelés végét az 1967-es vereség jelezte. A visszavonulást maga Nasszer indította el, amikor engedményeket tett a jobboldalnak: a radikalizálódás helyett, amiért mások mellett a diákok is küzdöttek (akiknek mozgalma 1970-ben – nem sokkal Nasszer

* Szabad Tisztek Mozgalma: az egyiptomi hadseregben kiépült titkos politikai szervezet, amelyet az 1936-os brit–egyiptomi szerződés nyomán katonai pályára lépett, alsóbb társadalmi rétegekből kikerülő, fiatal tisztek hoztak létre a második világháború után. (A szerk.)

halála előtt és után – a közélet előterébe került), az *infítah*, a nyitás, vagyis a „tőkés globalizáció” útját választotta. A Nasszer örökébe lépett Anvar Szadat alatt még egyértelműbbé vált a jobbrafordulás: Szadat a Muszlim Testvériséget is bevonta saját új, autokrata rendszerébe. Őt majd ugyanezen az úton Hoszni Mubarak követi.

A Nasszeri Egyiptom bírálható, mindazonáltal koherens gazdasági és szociális rendszert munkált ki. Nasszer az iparosítás útját választotta, hogy kiragadjon az országot a gyarmati jellegű specializálódásból, amely Egyiptomot nyersgyapot-exportőri szerepre degradálta. Rendszere olyan jövedelemelosztást biztosított, amely az erősödő középosztályoknak kedvezett, anélkül, hogy elszegényítette volna a néptömegeket. Szadat és Mubarak ezzel szemben az egyiptomi termelőrendszer lebontásán dolgozott, s helyébe összefüggések nélküli rendszert állított, amely kizárólag olyan vállalatok jövedelmezőségének megteremtését célozta, amelyek többségükben az imperialista monopoltoke alvállalkozásai. Az állítólag magas egyiptomi növekedési rátáknak, amiket a Világbank harminc év óta propagál, semmiféle értékük nincs. Egyiptom növekedése végletesen sebezhető. Továbbá ezt a fajta növekedést az egyenlőtlenségek és a munkanélküliség növekedése kíséri, ami a fiatalok többségét sújtja. A helyzet robbanásveszélyes volt – és valóban robbant is.

Bandung és az el nem kötelezettek korszakában (1955/1970–75) egyes arab országok a nemzeti felszabadításért és a szociális haladásért folytatott harcok élcsapatában küzdöttek. E rendszerek (a nasszeri Egyiptom, az Algériai Nemzeti Felszabadítási Front, a szíriai és az iraki Baath) nem voltak *demokratikusak* a szó nyugati értelmében (egypárti rezsimek voltak), s nem voltak azok abban az értelemben sem, ahogyan azt én értem: nem hoztak létre olyan rendszert, amelyben a hatalmat maguk a népi osztályok gyakorolják. Mégis tökéletesen legitimálta őket az a tény, hogy jelentős eredményeket értek el: hatalmas ugrást hajtottak végre a közoktatásban, megnyitva a szociális felemelkedés útját (a népi osztályok gyermekei bekerülhettek a formálódó középosztályokba); jelentős fejlődést produkáltak az egészségügyben; agrárreformot hajtottak végre, s munkát biztosítottak a diplomás fiataloknak. Ezek az eredmények – antiimperialista függetlenségi politikával ötvözve – adták e rendszerek erejét, annak ellenére, hogy folyamatosan szembe kellett nézniük az ellenséges imperialista hatalmakkal s ezek Izrael közvetítésével végrehajtott katonai agresszióival.

E rendszerek – miután két évtized alatt megvalósították, amire képesek voltak, azokkal az eszközökkel, amelyek rendelkezésükre álltak (felülről végrehajtott reformok útján, anélkül hogy a népnek bármikor engedték volna, hogy megszervezze önmagát) –, kimerítették tartalékaikat. Eljött az imperializmus ellentámadásának órája. Az uralkodó osztályok hatalmuk megtartása érdekében ekkor hajlandók voltak alárendelni magukat az új, „neoliberális” követeléseknek: kontrollálatlan

nyitás, privatizáció stb. Ennek következtében néhány év alatt elveszett mindaz, amit ezek az országok korábban kivívtak: visszatért a tömeges munkanélküliség és szegénység, ugrásszerűen nőttek a társadalmi egyenlőtlenségek, felütötte fejét a korrupció, s nemzetközi sikon feladták önbecsülésüket azzal, hogy alárendelődtek Washington vagy Izrael követeléseinek. A kormányok legitimitásuk gyors elvesztésére válaszul, Washington támogatásával, a fokozódó rendőri elnyomás eszközeihez nyúltak.

A visszavonulás szakasza (1967–2011) ismét közel fél évszázadot ölelt fel. Egyiptom, amely magát a globalizálódott liberalizmus és az USA stratégiai kívánalmainak rendelte alá, megszűnt aktív regionális és nemzetközi szereplő lenni. A térségben most az Egyesült Államok legfőbb szövetségesei – Szaúd-Arábia és Izrael – játsszák a főszerepet. Ilyen körülmények között Izrael megkezdhette a megszállt Palesztina gyarmatosításának kiterjesztését, Egyiptom és az Öböl országainak hallgatólagos cinkosságával.

A depolitizálódás, aminek döntő szerepe volt a politikai iszlám előretörésében, aligha csak a nasszeri és a poszt-nasszeri Egyiptom sajátossága. Ez a jelenség vált uralkodóvá a Dél első ébredésének minden nemzeti, népi kísérletében, de tulajdonképpen a történelmi szocializmusok mindegyikében is, miután túljutottak a forradalmi forrongás első fázisán. Közös eleme: a demokratikus gyakorlat megsemmisítése (a demokráciát én nem redukálom a többpárti választások rendszerére), vagyis a politikai vélemények és javaslatok sokféleségének megszüntetése. A politikai aktivitás feltételezi a demokráciát, demokrácia pedig csakis akkor létezik, ha a szabad véleménynyilvánítás az „ellenfél” számára biztosítva van. Megszűnése – ami a depolitizálódás kiváltója – a bekövetkező katasztrófa forrása. Akkor is, ha ez múltba fordulással jár (vallási vagy más formában), s akkor is, ha a „fogyasztói” társadalomhoz idomulás, a nyugati média által erőltetett hamis individualizmus formáját ölti – ez történt Kelet-Európa és a volt Szovjetunió népei esetében. Mindez nemcsak a középosztályok, a fejlődés esetleges haszonélvezői körében megy végbe, hanem a népi osztályok soraiban is, amelyek – alternatíva hiányában – ha nagyon csekély mértékben is, ugyancsak szeretnének részesülni a fogyasztásból (ami persze teljes mértékben érthető és jogos is).

A muszlim társadalmak esetében a depolitizálódás elsősorban az iszlámhoz való (látszólagos) „megtérés” formáját ölti. A kapcsolat a reakciós politikai iszlám, a komprádor alárendeltség és a bazárgazdaság következtében végbemenő elszegényedés között (azaz a lumpenfejlődés) nem csupán Egyiptomot jellemzi, hanem immár az arab és muszlim társadalmak többségét, beleértve Pakisztánt s más államokat is. Hasonló a helyzet Iránban is: a bazárgazdaság felülkerekedése kezdettől fogva világosan látszott – ez volt a „khomeinista forradalom” legfőbb következménye. Az iszlám hatalom és a bazárgazdaság közötti

összejátszás rombolta le Szomáliát is, amely immár letörlődött a létező országok térképéről.

Az arab világban, ahogyan másutt is, a kihívás mindenekelőtt a demokratikus politikai részvétel kérdésében rejlik. E téren ma nem az előrelépés, hanem a regresszió időszakát éljük. A kiterjesztett monopóliumok* végletes centralizálódása lehetővé teszi s meg is követeli, hogy a politikai hatalom feltétel nélkül és totálisan engedelmeskedjen nekik. E torzulás kifejeződése, az erősödő „elnöki” hatalom sokféle alakváltozata látszólag végsőkig vitt individualizációt, valójában azonban totális alárendelődést jelent a fináncplutokráciának, s felszámolja a korábbi (annak idején a dolgozók harcának köszönhetően megerősödött) polgári demokráciát, amit demokratikus bohózzal cserél fel. A perifériákon a demokrácia csírái, ha egyáltalán vannak ilyenek, a centrumban bekövetkezett szociális hanyatlás még súlyosabb formáival kapcsolódnak össze, s emiatt teljesen elveszítik hitelüket. A demokrácia visszaszorulása kéz a kézben jár a depolitizálódással. A demokratikus politikai részvétel ugyanis azt jelenti, hogy a politikai színtéren alternatív társadalmi projektumok megfogalmazására képes honpolgárok jelennek meg, akik nem csupán arra töreksenek, hogy – valódi változást nem hozó – választások révén valamiféle „váltakozást” honosítsanak meg a politikai életben. Miután mostanra eltűnt az alkotó módon gondolkodni képes honpolgár típusa, a helyébe lépő depolitizált egyén csupán passzív szemlélője a politika színielőadásának; fogyasztó, akit a rendszer a saját képére formált át, s aki tévesen azt képzei, hogy szabad. A társadalom demokratizálásának és a népek politikai öntudatra ébresztésének feladata ezért ugyanazt jelenti. De hogyan fogjunk neki? A változást vagy az egyik, vagy a másik póluson lehet elindítani. Semmi nem helyettesítheti az egyes országok sajátos helyzetének konkrét elemzését, legyen szó akár Algériáról, Egyiptomról vagy Görögországról, de ugyanígy Kínáról, Kongóról, Bolíviáról, Franciaországról vagy éppen Németországról. Ha nem tudunk érzékelhető módon ebbe az irányba haladni, a világ elkerülhetetlenül mind mélyebbre fog süllyedni a káoszba, ami a rendszer szétrobbanásához vezethet. S akkor a legrosszabb válik valóra.

Az egyiptomi rendszer látszólagos „stabilitása”, amivel Washington kérkedett, monstruózus rendőri gépezeten alapult (az 1 200 000 fős fegyveres erőkön belül csupán félmillió volt a hadsereg létszáma); egy olyan apparátuson, amely rendszeresen s brutális módon élt vissza hatalmával. Az imperialista hatalmak állítása szerint ez a rezsim „védte meg” Egyiptomot az iszlamista alternatívával szemben. Ám ez

* *Generalized monopolies* – a fogalom értelmezéséhez lásd a szerző A jelenkori kapitalizmus összeomlása című cikkét az *Eszmélet* 97. (2013. tavaszi) számában.

a vélekedés szintiszta hazugság. Valójában ugyanis a rezsim teljes mértékben hatalmi gépezetébe integrálta a reakciós politikai iszlámot (az Öböl-országok vahabita modelljét), átengedve neki a közoktatás és az igazságügy területét, valamint a legfontosabb médiumokat (többek között a televíziót). Az egyetlen megtűrt diskurzus a mecseteket kézben tartó szalafistáké volt, miközben azt a látszatot keltették, hogy ők jelentik a rendszer „ellenzékét”. Az amerikai vezetés cinikus kétarcúsága (e téren Obama nem különbözik Bushtól) kiválóan szolgálja az USA hatalmi céljait. A politikai iszlámnak nyújtott de facto támogatás megszünteti a társadalom képességét, hogy szembe tudjon nézni a modern világ kihívásaival (emiatt következett be a közoktatás és a tudományos kutatás katasztrófális mélyrepülése). Hogy időről időre bírálják a „túlkapásokat” (például a koptok elleni gyilkosságokat), amelyekért ténylegesen az USA is felelős, arra szolgál, hogy Washington a „terrorizmus elleni háborúra” hivatkozva igazolja katonai beavatkozásait.

A rezsim mindaddig „elfogadhatónak” tűnhetett, amíg működött a biztonsági szelep, amelyet a szegényeknek és a középosztálybelieknek a kőolajtermelő országokba irányuló tömeges kivándorlása testesített meg. Ennek a rendszernek a kimerülése azonban (midőn egyre inkább ázsiai bevándoroltak váltották fel az arab országokból érkezőket) az ellenállás újjászületését eredményezte. A 2007-es munkássztrájkok – az utóbbi 50 év legjelentősebb megmozdulásai az afrikai kontinensen – az agrárkapitalizmus által kisajátítással fenyegetett kisparasztkonok ellenállása, a demokratikus tiltakozás megjelenése a középosztályok körében (a *Kifaja* és az *Április 6. mozgalom** létrejötte) jelezte az elkerülhetetlen robbanás közeledését Egyiptomban, még ha ez a „külföldi megfigyelőket” váratlanul is érte. Beléptünk tehát az emancipálódásért folyó harc újabb felmenő szakaszába – és most ennek irányait és kifejlődésének eshetőségeit kell elemeznünk.

A modern Egyiptom története egymást követő „feltörekvési” kísérletek története, amelyek ugyan – lényegüket tekintve – kapitalista társadalmi modell keretében fogantak, mégis haladó társadalmi átalakulásokkal és demokratikus intézkedésekkel fonódtak össze. Ráadásul annak világos megértésével is jártak, hogy mindenkor a domináns nagyhatalmak ellenséges lépéseivel kell(ett) szembenézniük. E kísérletek kudarcra nagymértékben ezen ellenséges magatartás miatt következett be, ami Egyiptomot más országokhoz, így például Törökországhoz képest különösképpen sújtotta.

* A *Kifaja* (jelentése: „állj!”) mozgalom, azaz az *Egyiptomi Mozgalom a Változásért* 2004 júliusában jött létre, s az év decemberében az első sikeres rendszerellenes demonstráció szervezője volt. Az *Április 6-a Mozgalom* világi, demokráciapárti ifjúsági szervezet, amely a 2008. áprilisi általános sztrájkból nőtt ki. (A szerk.)

Egyiptom 2011 óta történelmének új szakaszába lépett. A kibontakozó demokratikus, népi és nemzeti mozgalom összetétele, illetve a helyi reakció és külső támogatóinak stratégiája alapján, véleményem szerint, arra következtethetünk, hogy az egyiptomi társadalmi átalakulás előtt jelenleg eltérő utak nyílnak. Egyelőre semmi sem támasztja alá, hogy Egyiptom ráállt volna a „feltörekvés” útjára. Ellenkezőleg, ami a belátható jövőt illeti, Egyiptom inkább süllyedőben van egy olyan többkomponensű és végzetesnek látszó folyamat következményeként, amelyben egyszerre van jelen a lumpenfejlődés, a politikai iszlám érvényesülése és a globalizált imperialista rendszer uralma. A harc azonban folytatódni fog, s talán lehetővé teszi az ország kilábalását a mai zsákutcából; azt, hogy Egyiptom ismét rátaláljon a valódi feltörekvés útjára.

Feltörekvés és lumpenfejlődés

Nincs sikeres feltörekvés adekvát állami politika nélkül, amelynek legitimitását az adhatja, ha széles társadalmi összefogásra épít, s lehetővé teszi, hogy elkezdődjön egy, az adott országra összpontosító, koherens nemzeti termelő rendszer kiépülése, amely következetes politikával képes megszilárdítani e rendszer hatékony működését, biztosítva a népi osztályok meghatározó többségének részvételét a növekedés eredményeiben.

Ama kedvező átalakulás ellenpólusán, amelyet egy ilyen valóságos feltörekvésű projektum jelent, az egyoldalú alávetettség a kiterjesztett monopóliumok által megtestesített globalizált kapitalizmus érdekeinek csupán egy általam „lumpenfejlődésnek” hívott állapotot képes létrehozni. E kifejezést André Gunder Franktól kölcsönöztem, aki – más időkben, más térségekkel kapcsolatosan – egy ehhez hasonló fejlődési utat ezzel a terminussal jelölt. Manapság a lumpenfejlődés a társadalmi bomlás folyamatának terméke, amely egy olyan „fejlődési” modellel jár együtt, amelyet az imperialista centrumok monopóliumai kényszerítenek az általuk uralt perifériák társadalmaira. Ez a túlélést szolgáló tevékenységek (az úgynevezett informális szféra) szédítő növekedésében nyilvánul meg, másként szólva, a tőkés felhalmozás egyoldalú logikája által kiváltott elszegényedésben.

Mint látható volt, a feltörekvéshez nem kapcsoltam a „tőkés” vagy a „szocialista” jelzőt. Hiszen a feltörekvés különböző, egymást kiegészítő és/vagy egymással konfliktusban álló logikákat ötvözhet: a gazdaság kapitalista működtetésének módozatait éppúgy, mint „nem kapitalista” (tehát potenciálisan szocialista) eljárásokat a társadalom és a politika vezetésében.

A „feltörekvés” e különböző kísérletei között egyesek – úgy tűnik – teljes mértékben megérdemlik ezt a minősítést, mert nem kapcsolódnak

a lumpenfejlődést jellemző folyamatokhoz, azaz nem járnak a néptömegek elszegényedésével, ellenkezőleg: elősegítik életkörülmények javulását, még ha szerény mértékben is. E kísérletek közül kettő láthatóan teljes mértékben kapitalista jelleget öltött – ilyen a dél-koreai és a tajvani. (Nem szólok itt azokról a sajátos történelmi körülményekről, amelyek ebben a két országban annak idején lehetővé tették a „feltörekvés” kibontakozását.) Két másik kísérlet a szocializmus nevében végrehajtott forradalmak örököséiként: Kína és Vietnam. Kuba is részese lehet ennek a csoportnak, amennyiben úrrá tud lenni jelenleg fennálló ellentmondásain.

Ismerünk azonban másfajta feltörekvési eseteket is, amelyek kifejezetten a lumpenfejlődéshez kapcsolódnak. India a legszemléletesebb példája ennek. Itt egyrészt megtalálhatók a „feltörekvés” követelményeinek megfelelő mozzanatok. Jelen van olyan állami politika, amely kedvez egyfajta koherens ipari termelőrendszer megerősödésének; kimutatható a középosztályok ezzel összefüggő gyarapodása; az ország kellő technológiai kapacitással és fejlődő közoktatási rendszerrel rendelkezik, s olyan külpolitikát folytat, amely lehetővé teszi számára az autonóm cselekvést a világméretű sakktablán. De jelen van másrészt a gyorsuló elszegényedés is, amely a többséget, a társadalom mintegy kétharmadát sújtja. Hibrid rendszerrel van tehát dolgunk, ahol a feltörekvés a lumpenfejlődéssel kapcsolódik össze. Sőt, mondhatjuk úgy is, hogy a valóság e két oldala kiegészíti egymást. Azt hiszem – anélkül, hogy valamiféle jogosulatlan általánosítást követnék el –, az összes többi feltörekvőnek tekintett ország, így Brazília, Dél-Afrika stb. ehhez a hibrid változathoz tartozik.

Léteznek számos Délhez tartozó más ország esetében olyan körülmények, amelyekben a feltörekvési elemek nemigen látszódnak, miközben a lumpenfejlődés folyamatai lényegében kizárólagosan vannak jelen. A három itt számba vett ország – Törökország, Irán és Egyiptom – ebbe a csoportba tartozik, s ezért „nem-feltörekvő” országoknak nevezem őket, olyan államoknak, amelyek lehetséges feltörekvési terve elvetélt.

Törökország és Egyiptom esetében az a körülmény, hogy alárendelték magukat egy komprádor gazdasági modellnek, felsorakoztak az USA geostratégiája mögé, a lumpenfejlődés és az elszegényedés útján haladnak, s reakciós iszlám politikára álltak rá – mindezek ezt a két társadalmat lefelé ívelő spirálba kényszerítik. Ugyanis minél inkább bezárkózik valamely társadalom abba, amit a lumpenfejlődés kitermel, annál inkább meggyökeresedik benne a reakciós iszlám politika. Irán esetében ez az összefonódás, amely a lumpenfejlődés és a társadalom molláhok általi ellenőrzésének kombinációját jelenti, ugyanezt a lefelé ívelő spirált adja – akkor is, ha Irán politikai konfliktusban áll az Egyesült Államokkal, minthogy e konfliktus nem eredményez szakítást az olyan gazdaságpolitikával, amely megegyezik a komprádor államo-

kéval. Ezért hát itt az ideje megszabadulni attól az illúziótól, hogy a társadalomnak, ha nem is hosszú ideig, de át kell mennie egy olyan szakaszon, ahol a hatalom a politikai iszlám kezében összpontosul.

Rendszeresen találkozunk ezzel kapcsolatban elképesztően naiv és álnaiv kijelentésekkel. „Elkerülhetetlen volt – állítják egyesek –: társadalmaink át vannak itatva az iszlámmal; megpróbáltunk szembemenni, de lám, végül érvényesült az iszlám hatása.” Mintha a politikai iszlám sikere nem a depolitizálódásnak és a szociális leépülésnek lett volna a következménye, amiről viszont nem akarnak tudomást venni. „Ez nem is olyan veszélyes – mondják mások –, a politikai iszlám sikere csupán átmeneti, s az általa gyakorolt hatalom csődjé majd elősegíti a közvélemény elfordulását.” Mintha csak az iszlamisták betartanák a demokrácia játékszabályait! Ezt sugalmazzák csalárd módon a vezető médiumok Washingtonban, s ezt visszhangozza opportunizmusból vagy vakságból az arab „értelmiségiek” által gründolt „közvélemény” is.

Nem. A reakciós politikai iszlám hatalma sajnos tartósnak ígérkezik: akár ötven évig is elhúzódhat. S mialatt e társadalmakat a nemzetközi politika porondján eljelentékteleníti, a „többiek” tovább folytatják előrenyomulásukat. E szomorú „átmenet” végén pedig az érintett országok a világ ranglistájának legeljén fogják találni magukat.

(Fordította: Sipos János)

(Eredeti megjelenés: *Pambazuka News*, 245. sz., 2012. június 16.
<http://66www.panbazuka.org/fr/category/features/82953>)